

НАУЧНИ И ПРАКТИЧЕСКИ ИЗИСКВАНИЯ ЗА ПРИЕМАНЕТО НА ДАРЕНИЯ В ХРАНИЛИЩАТА НА БИБЛИОТЕКИ И АРХИВИ

РЕНИ МАРЧЕВА

Движението за опазване на фондовете възникна преди 25 години, в резултат на нарастващите количества на разрушаващата се киселинна хартия в хранилищата на библиотеки и архиви. То показва, че традиционните решения (подмяна или реставрация), вземани до момента, за запазване на отделния том, комплект или малка група ръкописи и архивни материали, не могат да преодолеят кризата на големите масиви, разширяваща се с главоломна бързина. Фокусът на опазването все повече се изместваше от ответната реакция към превантивните действия.

Днес програмите за опазване на библиотечните материали представляват широки усилия да се предотврати или поне забави влошаването на състоянието на документите. В програмите се разкриват и библиотечните звена, които по един или друг начин са свързани с политиката на опазване на фондовете. Подчертава се отговорността им за развитието и ръководството на тези фондове. Посочват се и последиците при неправилни техни решения и действия в процеса на опазване на библиотечните и архивни материали.

Даренията са важен елемент при попълването на фондовете на всяка библиотека и архив. Те не решават генерално въпроса с комплектуването, тъй като по принцип са инцидентно

явление. Но благодарение на тях понякога може да бъде запълнена важна празнина в поддържането на фондовете. Даренията повдигат и някои въпроси, свързани с опазването както на предлаганите материали, така и на фондовете, към които те ще бъдат причислени, след библиотечната или архивна обработка.

Важна профилактична мярка за опазване на фондове на библиотеки и архиви е в хранилищата им да не се допуска разполагане на дарения, неотговарящи на санитарните изисквания (замърсени, плесенноповредени, със следи от проникване на насекоми). Това налага да се преценяват добре предлаганите дарения. Преди постъпването на последните, необходимо е да се проучи как е бил съхраняван материалът в миналото, да се провери текущото му физическо състояние. При добър подбор, даренията се преглеждат внимателно за поява на чупливост на хартията, обезцветяване или физическо повреждане, повредени подвързии, плесенни разрушения или проникване на насекоми. Разполагайки с тези данни, библиотекарят може да прогнозира продължителността на живот на книгата, възможностите за ползването ѝ. Може да обсъди с дарителя дали дарението ще постъпи в хранилищата на съответната библиотека във формата, в която е подадено, или е необходимо неговото

реформатиране, стабилизиране, а при тежко състояние на материала и реставриране.

В повечето библиотеки по света имат строг регламент по отношение на постъпващите чрез дарения материали. В своите правилници те включват селекционните критерии, на които трябва да отговаря всеки документ постъпващ във фонда им. Описани са материалите, които не трябва да се приемат поради лошото им състояние (силно пожълтели страници, избледнял текст, следи и мирис на плесен). Отбелязано е, че при приемането на дарения е важно цената на придобиваните материали да е съобразена с цената на опазването им. Документите трябва да се получават при възможност във формати, които водят до опазване, или при необходимост към тях да могат да се прилагат консервационни процедури с цел укрепване, веднага след постъпването им. Друг вариант за тяхното запазване може да е реформатиране в момента на придобиването им. При възможност договарянето на постъпленията на специалните фондове трябва да включва и финансиране, необходимо да осигури едновременно и интелектуалния достъп, и необходимите опазващи дейности. Библиотеката селектира и тогава приема предложено то дарение. Тя има право да преценява дали дадено дарение да бъде добавено към колекцията и къде трябва да бъде разположено. Тези изисквания са включени в програмите за опазване на фондовете на всяка от тези библиотеки:

– *Worcester Public Library* – при приемането на книги, аудио- и видеоленти, плочи и DVD те трябва да са в добро състояние. Не се приемат книги в лошо състояние – разкъсани, замърсени, плесенясали и др.

– *Memorial Hall Library* – всяка книга, която влиза във фонда на библиотеката, трябва да отговаря на селекционни критерии, отбелязани в техния правилник

за развитие на фонда. Материалите, в лошо състояние (пожълтели страници, силно избледнял текст, мирис на плесен и др.), не се приемат.

– *Academia Parish Library* – в нейния правилник се упоменават критериите, на които трябва да отговаря дарението (библотечни стандарти за селекция, съдържание и физическо състояние).

Проучванията ни показват, че в българските библиотеки не съществуват правила или инструкции за приемане на дарения, отразяващи физическото състояние на материалите. Не се засягат и въпросите за средствата, които евентуално ще са необходими за съхраняването и опазването на придобитите книги и единични документи. Само в частта за съхранение се отбелязва, че се извършва дезинфекция на всички новопостъпили книги, както и реставрация на похабените български старопечатни книги, възрожденски вестници и списания, на редките и ценни издания. (Инструкция за организация и обработка на фонда на отдел „Старопечатни, редки и ценни издания“. НБКМ, 1981 г.)

Библиотеките и архивите, разполагащи с реставрационни звена, са улеснени при приемането на тежко увредени материали. Те могат да потърсят помощта на специалистите по опазването при нужда. Но там, където такива специалисти отсъстват, на помощ биха дошли добре разработени инструкции за прием на дарения, отразяващи съвременните тенденции в опазването на библотечните и архивни материали. Изработените формуляри за даренията ще трябва ясно да посочват, че библиотеката може да предпочете отчисления от дарени фондове, не само защото не отговарят на обхвата на дейност или са дубликати на съществуващи материали, но и защото разходите по опазването им превишават интелектуалната стойност на институцията.

Физическата и химическа стабилност на библотечните материали зависи

от качествата и начина на обработка на продуктите, използвани при тяхното производство. Проучванията показват, че по-голямата част от хартията, произведена в периода 1850–1950 г., съдържа висок процент киселинност. Причината е в суровината, използвана през този период при производството на хартия – механично смляна дървесна маса. Последната не дава стабилна хартия, защото при производствения процес в нея остава съдържащият се в дървесната каша лигнин. С времето, под влияние на кислорода от въздуха и на въздействието на светлината, той се окислява, пожълтява и става чуплив. Хартията, в която той се съдържа, съответно също пожълтява и става чуплива. Новата суровина за момента е решавала въпроса с производството на по-големи количества хартия. Но с времето тази хартия се оказва неустойчива и нетрайна, с висока крехкост и чупливост. Печатните произведения, създадени върху нея, след недълъг период от време, особено при неправилно съхранение и ползване, бързо се износват.

Придобиването на такъв тип документи води до:

- бързо изхабяване на постъпилите материали при активно ползване;
- по-бавно разрушаване при подходящо съхранение и рядко ползване.

Лошата подвързия и другите физични проблеми на библиотечните и архивни материали могат бързо да се коригират, ако хартията им все още не е станала чуплива.

За да е възможно опазването на дарените документи и книги в оригиналния им формат, библиотекарите и архивистите, отговарящи за тези постъпленията, трябва да прилагат предпазни мерки и дейности, осигуряващи подходящи климатични условия, правилно поддръждане и ползване. Но за да приложат тези мерки, в една или друга степен, библиотечните служители е необходимо да познават съществните изменения на материалите, изграждащи документите,

при дълготрайното им съхранение и да могат да прилагат по-долу посочените лесно изпълними тестове за определяне на състоянието на хартиената основа на всеки документ.

Методи за определяне на състоянието на хартиената основа на документалните и книжни фондове в библиотеки и архиви

При определяне на състоянието на хартиената основа на приетите дарения от документи и книги в библиотеки и архиви се оценяват следните показатели:

- цвят на хартията;
- състав на хартията;
- брой на двойните прегъвания;
- pH (киселинност).

Първи селективен критерий

Степен на пожълтяване

Използва се промяната в цвета на хартията, свързана най-вече със съдържащия се в дървесната маса лигнин и влиянието на светлината върху него. Изследванията върху цвета на хартията са визуални:

- бяла и здрава хартия – състоянието на изданието е много добро, подобно на това при нова книга;
- пожълтяла или жълто-кафява на цвят хартия – започнал е началният етап на повреждане на изданието;
- кафява хартия – процесът на декструкция на хартията е напреднал.

По този показател книгите се разделят в две групи: материали с хартия в добро състояние и такива с начален етап на деструктивни процеси. При добро състояние на наличните подвързии първата група материали се обезпращава и постъпва в хранилищата.

Втори селективен критерий

Съдържание на лигнин в хартиената основа

Лигнинът присъства в хартията като компонент на дървесната маса. Той е сложна органична киселина, която

обвива и импрегнира целулозните влакна. Ако не се отдели от дървесната маса при производството на хартията, той става източник за по-бързо стареене на библиотечните материали. При провеждане на теста съдържанието на лигнин в хартията се определя чрез използване на цветна реакция. Към малка част от хартиения лист, омокрен с вода, се капва 1% воден разтвор на метол (4 метиламино-фенол сулфат). Оцветяването на хартиената проба в жълто е показател за наличие на дървесна маса. Този вид хартия е склонна към бързи процеси на разрушаване под въздействие на неблагоприятни условия на съхранение. Документи, показващи наличие на лигнин в състава си, продължават да участват в изследването. Тези с отрицателна проба за лигнин се поставят в специални архивни опаковки и могат да постъпят в хранилищата на съответната библиотека.

Трети селективен критерий

Тест за чупливост на хартиената основа на документа

Всеки документ, попаднал за изследване в тази група, е потенциално заплашен от повреждане. Причината е наличният лигнин в състава на хартията му, доказан с предишния тест. При реализирането на теста тъгълчето на един лист се сгъва три пъти напред и назад. Хартията, при която прегънатата част се отделя след този брой двойни прегъвания, се приема за чуплива. Книги, при които броят на двойните прегъвания са между 6–20, се включват към групата на материали с отслабена хартия. При резултат по-голям от 20 хартията е в много добро състояние. Тези от материалите, които са със силно чуплива хартия (с брой на двойните прегъвания – 3), е задължително да бъдат реформирани. Онези, чийто брой на двойните прегъвания е по-голям от 20, трябва да се неутрализират и поставени в архивни папки или архивни кутии, могат

да постъпят в хранилищата на библиотеката.

Четвърти селективен критерий

Степен на киселинност на хартията

Киселинността е главният виновник за повреждането на хартията. Причините за нея се крият както в процеса на производството на хартията (дървесна маса, съдържаща лигнин, кисели проклейки), така и в условията на нейното съхранение и ползване (кисели газове, светлинно въздействие и др.). Честа причина за появата на този разрушаващ фактор са и използваните за нанасяне на текст желязно-галови мастила. Окислението им от кислорода на въздуха води до образуване на киселини. Те, заедно с киселините, добавяни към мастилото за подобряване на неговата подвижност при нанасянето му върху хартията, имат своя неблагоприятен подкисляващ ефект върху нея. Киселините в състава на тези мастила при нанасяне върху хартията в много случаи я изгарят и перфорират. Чести са случаите и на повреждане на съседните листове при миграция на киселинността на мастилата към тях.

Определянето на киселинното съдържание на хартията на постъпващите дарения най-лесно може да се извърши с архивна писалка. Последната като индикатор съдържа хлорфенолчервено. Разчита се на цветовата промяна на индикатора при взаимодействието му с хартията. Чрез архивната писалка се нанася шрих или точка върху неизписана част на документа. На мястото на нанасяне на индикатора се получава оцветяване, даващо приблизителна оценка на киселинността на хартията. Появата на светложълт цвят означава, че хартията е кисела с рН по-ниско от 6. Жълтокафявото оцветяване е показател за слаба киселинност в границите 6.0–6.8. Наситеният лилав цвят характеризира хартията като неутрална или алкална, рН е със стойност 7.0 или по-високо.

Общоприето е, че рН на хартията не трябва да бъде по-ниско от 5.5. При по-ниска стойност, хартията е силно чуплива и крехка.

Хартиите с киселинност в интервала 5.5–6.5 е добре да бъдат неутрализирани и след това да се внесат в хранилищата. Неутрализационният процес се извършва от професионалисти консерватори. При невъзможност за моментно реализиране на неутрализацията е добре документите да бъдат механически почистени и поставени в архивни опаковки. Този метод е известен като фазова консервация. Дава възможност за временно консервиране на документи в опаковки, с цел предпазване на материалите от механични повреди и вредното въздействие на агресивните фактори на околната среда. Консервираните по този начин документи могат да се запазят за дълъг период от време до момента на тяхната реставрация. Архивни опаковки (папки и кутии), са тези, които не отделят химически вещества, увреждащи съхраняваните в тях обекти. Самите те са устойчиви на разрушаване, осигуряват физическа защита и поддържане на съхраняваните в тях материали. Улавят вредните газове и предпазват документите от подкисляване. Те не трябва да съдържат лигнин и сира, да са с алкален резерв и с целулозно съдържание над 87%.

Освен архивни функции те изпълняват и тези на обикновените опаковки:

- предпазват документа от механични повреди при ползване от читатели;
- защитават книгите от повреди при вземане и връщане от стелажите;
- предпазват от въздействието на естествена и изкуствена светлина;
- предпазват разположения в тях документ от прах;
- предпазват документите при транспортиране;
- при аварийни ситуации първо те поемат въздействието на повреждащите фактори като вода, огън, дим.

Ползваната тестова пътека е много удобна не само при преглед на единични материали, но и при по-големи обеми от тях. При нея се започва от най-лесно осъществимия визуален тест за промяна на цвета на хартията, преминава се през теста за лигниново съдържание на хартията, определя се броят на двойните прегъвания и се стига до определяне на рН. Улеснение е, че на проверка на рН се подлагат значително по-малък брой книги. Така при всяко стъпало здравете и в добро състояние материали се отделят и не се подлагат на следващите по ред тестове.

Проверката е модифицирана версия на инструментариума, използван за преглед и публикуван в „College and Research Libraries“. Терминологията, използвана при него, е съставена на базата на тази в международните проучвания. Това означава, че терминът „чуплива хартия“ е дефиниран като хартия, притежаваща брой на двойните прегъвания по-малък от 6; отслабената хартия е с брой на двойните прегъвания между 6 и 20. Двете категории отнасят материалите, подложени на преглед, към категорията материали в опасност. Чрез тази поредица от тестове изследваните хартии могат да се разпределят в една от основните групи – чупливи, отслабени и в сравнително добро състояние.

Като допълнение към проведеното изследване, може да послужи и годината на издаването или на създаването на дадена книга или документ, тъй като годината на публикуването за периода 1880–1950 г. е тясно свързана с качеството на произвежданата хартия. По тази причина годината на издаването е добър показател при определяне на необходимостта от консервационно третиране:

- 1800–1829 – хартията е бяла, еластична и здрава;
- 1830–1849 – това е периодът преди началото на производството на кисела хартия (хартията не винаги е с качеството на старите хартии, но е здрава и гъвкава);

– 1850–1869 – повечето хартии са кисели, но това е експериментален период в производството на хартия и в резултат има много видове хартии с различно ниво на качество;

– 1870–1889 – по-голямата част от хартията от този период трябва да е много чуплива;

– 1890–1909 – важат характеристиките за горния период;

– 1910–1929 – произвежда се предимно лошокачествена хартия;

– 1930–1950 – хартията е с лошо качество, особено в Европа.

Както се очаква, прединдустриалната хартия преди 1869 г. обикновено е здрава. Противоположно на нея най-старата машинно получавана от дървесни влакна хартия (1870–1909) е най-чуплива. Този критерий остава най-практичен, тъй като селекцията, основана на резултатите, получени за двойни прегъвания, обезцветяване, състав и рН на хартията, е трудоемка и по-бавно осъществима. Все още не е идентифициран единичен метод, подходящ за директна употреба.

Използвайки селекционните критерии, библиотекарят и архивистът могат да отделят следните групи книги: подлежащи на консервационно третиране и неподлежащи. Необходимост от консервационно третиране съществува, ако книгата е печатана в периода 1880–1950 г., киселинността на хартията ѝ е по-ниска от 6, съдържа лигнин и е променена към жълт цвят, преминава теста за 6, но не преминава теста за 20 двойни прегъвания, ако е образец, нуждаещ се от специални грижи.

Единственото решение за спасението на съдържанието на книгите с чуплива хартия е преносът му върху алтернативна среда. Тази среда може да бъде ксерокопие, микрофилм или диск.

Останалите така наречени отслабени хартии са подходящи за обработка в две посоки. За тази група трябва да се приложат и прехвърляне на съдържанието

върху друга среда, и консервационно третиране – като неутрализация с цел запазване на оригинала. Неутрализацията е процес, разработен за промяна на рН състоянието на хартията от кисела реакция към алкална чрез неутрализиране на наличните в хартията киселини. Заедно с обезкисляващият ефект в хартията се натрупва алкален резерв, който пречи за връщането ѝ в кисело състояние. Неутрализацията само обезкислява хартията, но не повишава здравината и еластичността ѝ. За целта заедно с неутрализационния процес се извършва и укрепване с адхезив.

Съхранението на тези материали при оптимални условия ще увеличи техния полезен живот с десетки години.

Освен качеството на хартиите, използвани при създаването на книгите и документите, от значение за продължителния живот на библиотечните и архивни материали са и качествата на прилаганите мастила. От всички видове мастила, използвани през вековете, най-неблагоприятен ефект спрямо дълготрайността на хартията имат желязно-галовите. В ръкописните книги те се отличават със тъмнокъфявия си цвят, с кафявите ореоли около буквите, с множеството прогорели пространства около текста и липси на части от него. Причината за този феномен е киселинността на самото мастило. Тя се дължи от една страна на производителите му, а от друга, и на окислителните процеси, протичащи в него след нанасянето му върху хартията. Мاستилото при нанасяне върху хартията е безцветно. При взаимодействие с кислорода от въздуха, започва окислителен процес и то постепенно почернява (разтворимият феротанин се окислява до неразтворим феританат, който е устойчив и се фиксира в хартиените влакна) с образуване и на сярна киселина. За да може пишещият да вижда какво изписва, често производителят им чрез контролирано окисление, още преди употребата,

предавал на оригиналните мастила задоволително почерняване. Това окисление се постигало с добавяне още в началото към мастилото на малко количество солна или сярна киселина. Рецептурата на мастилото не е била уточнена през този период, поради липса на аналитични методи, които да определят точния химически състав на компонентите и пропорциите на прилагането им. Отделните писари са ползвали собствени рецепти, в които са включвали различни количества киселини (вино, оцет и др.), което водело до различна киселинност на произведените мастила. Днес тези мастила се срещат в старите ръкописи в черни до светлокафяви тоналности. Много от тях са нечетливи. Начинът и степента им на стареене зависят от използваната формула за направа на мастилата (оттук и степента на киселинност на мастилото), концентрацията на мастилото върху документа, качеството на хартията, условията на съхранение. Такъв вид документи с изразени поражения, вследствие на висока киселинност, трябва да бъдат подложени на неутрализация. Тяхното присъствие в дадено дарение задължително изисква консултация с консерватор.

Много често в даренията се съдържат и повредени от плесенно развитие материали. Наличието на мицел, на плесенни петна, на отслабена хартия, говорят за неправилно съхранение на даренията, още преди предлагането им на библиотечните специалисти. Попадането на такива материали, директно в хранилищата, е много опасно. Това налага тези специалисти да са запознати с някои от особеностите на този вид повреда.

Причините за плесенното прорастване върху хартиени материали обикновено са висока относителна влажност на въздуха, в която са съхранявани документите, липса на хигиена и повишени температурни нива, лоша циркулация на

въздуха. Активната плесен е влажна на пипане и се размазва при допир. Инертната е суха, прахообразна и леко се отделя с мека четка. Ако неблагоприятните условия продължат по-продължително време, гъбният мицел се разпростира върху големи повърхности. Под въздействие на плесените, хартията губи здравината си, покрива се с петна, деформира се. Според правилата на големите библиотеки по света, такъв вид заболели книги не трябва да бъдат приемани. Решението е различно, ако те са редки или ценни екземпляри. Тези документите изискват особен режим на приемане, съхранение и ползване. Задължително заболелите обекти трябва да бъдат изолирани от останалата част на дарението. При работа с тях е необходимо да се ползват респиратори и ръкавици. Първата и задължителна процедура след отделянето им от другите материали в дарението е тяхната дезинфекция или изсушаване, последвано от почистване на плесенните налепи и спори с четка. Добре е тези процедури да се извършват от професионални консерватори или след консултации с такъв вид специалисти. В зависимост от степента на отслабване на хартията им, проверявана чрез по-горе споменатия тест за двойните прегъвания, се определят и следващите етапи на обработка на хартията на тези документи с цел укрепването ѝ.

Даже след консервационна обработка тези документи са по-силно уязвими към неблагоприятни условия на съхранение и изискват по-чест профилактичен контрол.

Темата за консервацията съзнателно не се засяга подробно в излагания материал. Ако много методи за осигуряване на опазването могат да бъдат прилагани от персонал без специална подготовка, то с консервация трябва да се занимават само експерти, разполагащи със съответно оборудване, материали и познания за начините на използването им. Освен това

консервационните процеси са доста трудоемки и скъпи и по целия свят не са достъпни за всяка библиотека. Следователно в това изложение се предлагат само тези мерки, които могат да се прилагат от много библиотеки за предотвратяване и забавяне на повредите и износването на фондовете им.

Ако за повечето библиотеки консервационната и реставрационна обработка на фондовете от професионалисти е била и си остава доста скъпа, то профилактичната защита на документите се явява напълно реална задача. За нейното реализиране е необходимо библиотекарите, които приемат и обработват даренията, да са убедени, че съхранението е съставна част от библиотечното и архивно дело. Те трябва да съчетават изискванията на съхранението с общите цели на библиотеката или архива. Например, при постъпване на дарения са необходими мерки за избягване на бъдещи влошавания на състоянието им. Решението определени видове новопостъпили материали да се подвържат, говори за убеденост, че подвързиите, които отговарят на необходимите стандарти, са отлична дългосрочна защита. Разполагането на архивни и ръкописни фондове в алкални папки и кутии, веднага след постъпването им в архива, също е показател за отговорност към приетите материали

Ако политиката на фондовете в дадена институция е добре обмислена и

изчерпателна, тя ще осигурява съществуваща отправна точка за вземане на правилни решения по опазването на фондовете и постъпващите в тях дарения. Така при всеки стадий в процеса на набавяне, обработка, съхранение, осигуряване на достъп, поддържане целият персонал на библиотеката или архива трябва да има предвид последиците от решенията и действията си за опазване на тези материали. Тази отговорност е особено голяма за служителите, пряко свързани с развитието и ръководството на фондовете.

Литература

1. **Worcester Public Library**, „Make a Donation“, <http://www.worcpublib.org/support/donation.html-40>, 2005 (accessed on 22 February 2008).
2. **Memorial Hall Library**, „Donation to the library“, <http://www.mhl.org/about/facts/Friend/donations.htm>, Last updated: December 11.2007, (accessed on 22 February 2008).
3. **Bond, Randall** and others. Preservation study at the Syracuse University Library. *College&Research Libraries* 48 : 132-47 (1987).
4. **Endangered books and documents**. A damage survey of post – 1800 archive and library materials of Netherlands. The Hague, CNC, 1991, 217 p. (CNC-Publication, 6).
5. **Bradley, L. and Brain Baird**. Info the dustbin of history? The evaluation and preservation of slavic materials. // *College&Research Libraries*, 60, March 1999, 2, p. 144-151.